

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۱۳۷۹ / ۱۲ / ۳۰

موسسه عالی پژوهش در برنامه ریزی و توسعه

پایان نامه تحصیلی:

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
مهندسی سیستمهای اقتصادی - اجتماعی

موضوع:

بررسی عوامل اقتصادی - اجتماعی موثر
بر مهاجرت داخلی (بر اساس دادههای مربوط به ایران)

استاد راهنما:

آقای دکتر غلامعلی فرجادی

استادان مشاور:

آقای دکتر امیر هوشنگ مهریار

آقای داوود سوری

۷۰ ۴۰۵

نگارش:

مازیار صالحی

مهر ۱۳۷۷

۳۳۲۴۱

بسمه تعالی

موسسه عالی پژوهش در برنامه ریزی و توسعه

ارزشیابی پایان نامه تحصیلی آقای مازیار صالحی

دفاع نهایی پایان نامه آقای مازیار صالحی دانشجوی کارشناسی
ارشد مهندسی سیستمهای اقتصادی- اجتماعی با عنوان :

"بررسی عوامل اقتصادی- اجتماعی موثر به
مهاجرت داخلی (بر اساس داده های مربوط به
ایران)"

در تاریخ ۷۷/۷/۱۹ انجام و با درجه عالی نمره ۱۹/۲۵ مورد
تصویب قرار گرفت.

امضاء هیأت داوران:

- ۱- استاد راهنما: آقای دکتر غلامعلی فرجادی
- ۲- استاد مشاور: آقای دکتر امیر هوشنگ مهریار
- ۳- استاد مشاور: آقای داود سوری
- ۴- معاون آموزشی و پژوهشی: آقای دکتر غلامعلی فرجادی

سپاسگزاری:

بدینوسیله از کلیه کسانی که با صبر و تحمل بسیار و همچنین راهنمایی‌های ارزنده خود، مرا در انجام این پژوهش یاری نموده‌اند، همچنین از اساتید محترم آقای دکتر غلامعلی فرجادی، آقای دکتر امیر هوشنگ مهریار و آقای داوود سوری سپاسگزارم. همچنین از صندوق جمعیت سازمان ملل متحد که از این پژوهش حمایت مالی نموده‌است کمال تشکر را دارم.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	۱- مقدمه
۱	۱-۱- بیان مسئله
۱	۲-۱- اهمیت مسئله
۳	۳-۱- هدفهای مطالعه
۳	۴-۱- پیش فرضها، محدودیتها و حدود مطالعه
۴	۵-۱- تعریف اصطلاحات مهم
۶	۶-۱- معرفی بخشها و فصول پایان نامه
	۲- بازنگری متون مربوط به تحقیق و پژوهشهای پیشین
۸	۲-۱- نظریات موجود
۱۶	۲-۲- پژوهشهای پیشین
	۳- طرح تحقیق
۲۵	۱-۳- روشهایی که به کار رفته است
۳۳	۲-۳- معرفی متغیرهای مدل
۳۷	۳-۳- منابع دادهها
	۴- ارائه دادهها و تحلیل آنها
۳۹	۱-۴- متن تحقیق
۴۵	۲-۴- جدولها
۵۹	۳-۴- نمودارها

۵- خلاصه و نتیجه‌گیری

۶۱	۱-۵- بیان مجدد مسئله
۶۱	۲-۵- توصیف روشهای بکار گرفته شده
۶۲	۳-۵- یافته‌های اصلی و نتیجه‌گیریها
۶۲	۴-۵- توصیه برای پژوهشهای بعدی
۶۴	۶- فهرست منابع
	۷- پیوست‌ها
۶۸	۱-۷- نتایج حاصل از اجرای مدلها
۱۰۰	۲-۷- رابطه متغیر لاجیت مدلها و احتمال مهاجرت

فهرست جدولها

صفحه	عنوان
۳۰	جدول ۱-۳- ضریب همبستگی بین احتمال مهاجرت مردان و زنان در هر مسیر
۳۲	جدول ۲-۳- عنوان مدل‌های اجرا شده
۴۵	جدول ۱-۴- احتمال مهاجرت مردان در سال ۱۳۵۵
۴۷	جدول ۲-۴- احتمال مهاجرت زنان در سال ۱۳۵۵
۴۹	جدول ۳-۴- احتمال مهاجرت مردان در سال ۱۳۷۵
۵۱	جدول ۴-۴- احتمال مهاجرت زنان در سال ۱۳۷۵
	جدول ۵-۴- فهرست فعالیت‌های انجام شده برای قابل استفاده
۵۳	نمودن داده‌ها در مدل‌های مورد نظر
۵۴	جدول ۶-۴- اهمیت بیکاری جنس مخالف در مهاجرت بین استانی افراد
۵۵	جدول ۷-۴- مقایسه قدرت توضیح دهنده مدل‌های حداقل
۵۶	جدول ۸-۴- مهمترین متغیرهای موثر بر مهاجرت در هر مدل
	جدول ۹-۴- مقایسه اثر متغیرهای مدلها در دو مقطع
۵۷	۱۳۷۵ و ۱۳۵۵ (برای مهاجرین مرد)
	جدول ۱۰-۴- مقایسه اثر متغیرهای مدلها در دو مقطع
۵۸	۱۳۷۵ و ۱۳۵۵ (برای مهاجرین زن)

فهرست نمودارها

صفحه	عنوان
۵	نمودار یکم: انواع مهاجرت
۱۰	نمودار دوم: برخی از عوامل موثر بر مهاجرت در نظریه لی
۲۵	نمودار سوم: جریانهای مهاجرت داخلی
۵۹	نمودار چهارم: جریان مهاجرت زنان بین برخی از استانها در سال ۱۳۷۵
۵۹	نمودار پنجم: جریان مهاجرت زنان بین برخی از استانها در سال ۱۳۵۵
۶۰	نمودار ششم: توزیع سرانه بودجه عمرانی استانها در سالهای ۱۳۵۵ و ۱۳۷۵

مقدمه:

۱-۱- بیان مسئله:

امروزه یکی از مسایل مورد علاقه پژوهشگران علوم اجتماعی و اقتصاد، بررسی مهاجرت از زوایای مختلف است و در این راه از ابزارهای بسیار متنوعی، از انواع نمودارها و شاخصهای توصیفی تا مدل‌های پیچیده ریاضی استفاده میکنند. در این میان مهاجرت داخلی سهم عمده‌ای از این مطالعات را به خود اختصاص میدهد که هدف عمده این پژوهشها درک هر چه بیشتر خصوصیات مهاجرین، ویژگیهای مسیرهای مهاجرت و عوامل موثر بر شدت و یا ضعف جریان مهاجرت در هر یک از این مسیرهاست. همچنین بررسی تغییرات این ویژگیها و عوامل در طول زمان از دیگر نکات حائز اهمیت در این میان است. این پژوهش نیز سعی دارد تا برخی از این ویژگیها و عوامل را در خصوص ایران در دو مقطع زمانی ۱۳۵۵ و ۱۳۷۵ مورد بررسی قرار دهد.

۱-۲- اهمیت مسئله:

امروزه مهاجرت داخلی یکی از مسایل مهم در کشورهای در حال توسعه است که از دهه ۱۹۵۰ به بعد مورد توجه اقتصاددانان قرار گرفته است. بنابر گزارش هلبوک (۱۹۷۵) در سال ۱۹۶۱ به طور متوسط ۱۵٪ جمعیت شهرهای پاکستان مهاجر بوده‌اند. همچنین بنابر داده‌های مرکز آمار ایران حدود ۲۳٪ از جمعیت کشور در محلی غیر از محل تولد خود زندگی می‌کنند. اهمیت این قضیه هنگامی بیشتر آشکار می‌شود که در نظر آوریم جمعیت هم به عنوان یکی از نهادهای اصلی تولید و هم به عنوان یکی از عوامل تعیین کننده تقاضا و از مهمترین اجزاء اقتصادی هر منطقه است و کاهش جمعیت هر منطقه مترادف است با کاهش فعالیتهای اقتصادی و آغاز افول آن منطقه به عبارت دیگر نیاز به کنترل هر چه بیشتر توزیع جمعیت در مناطق مختلف کشور، تعیین کننده اهمیت مطالعه عوامل موثر بر مهاجرت می‌باشد.

از طرف دیگر ایران کشوری کثیرالمله است که این تکتک در قالب اقوام مختلف که در نقاط مختلف ایران مسکن گزیده‌اند، تجلی یافته است. هر یک از این اقوام ویژگیهای فرهنگی -

اقتصادی خاص خود را دارد و بر همین اساس میتوان فرض کرد که در برابر تغییرات یکسان در شرایط زندگی، به شیوه‌های مختلف عکس‌العمل نشان می‌دهند. از طرف دیگر امروزه محدوده جغرافیائی سکونت این اقوام در یک یا چند استان گسترده شد. و در برخی از استانها نیز تلاقی قومی وجود دارد. با تشکیل مرزهای استانی و پیدایش دستگاه اداری نسبتاً مستقل در هر استان شرایط زیست اهالی از شرایط قومی خالص، فاصله گرفته و ویژگیهای اقتصادی هر استان اثر بیشتری بر روی آن داشته است. فی‌المثل بخش عمده‌ای از برنامه‌های توسعه در داخل مرزهای استان و توسعه سازمانهای منطقه مربوطه اجرا می‌گردد. بنابراین می‌توان فرض کرد که مرزهای استانها امروزه مرز شرایط مختلف اقتصادی - اجتماعی نیز میباشد. پس بجاست که اثرات این مرزهای داخلی را بر روی رفتار ساکنین آن در قبال مسئله مهاجرت سنجید. به عبارت دیگر بررسی مهاجرت بین استانی به دلیل عدم همگونی فرهنگی مردم و همچنین به دلیل عدم تشابه شرایط اقتصادی - اجتماعی ضروری است. به همین ترتیب ویژگیهای اقتصادی - اجتماعی متفاوت در استانها موجب می‌گردد تا برخی از استانها به صورت خالص مهاجر پذیر باشند. تعیین مهاجر فرستی / پذیری هر استان برای برنامه ریزی منطقه‌ای ضروری است. همچنین ضروری است که برنامه‌ریزان منطقه‌ای بدانند که مقدار مهاجر فرستی / پذیری هر استان، با اعمال هر سیاست به چه میزان تغییر میکند. از طرف دیگر، یکی دیگر از نکاتی که برنامه‌ریزان منطقه‌ای می‌باید از آن اطلاع داشته باشند، تغییر حساسیت مهاجر فرستی / پذیری هر استان در طول زمان است. شناخت این تغییرات راهگشای امر شناخت عوامل موثر بر این تغییرات می‌باشد که نتیجه این امر خود در برنامه‌ریزیهای بلند مدت مورد نیاز است. همچنین مسئله مهم دیگری که می‌باید مشخص شود، مسئله ارتباط بین استانها است. آیا جریان نیروی کار (و سرمایه استانی) صرفاً بین هر یک از استانها و تهران برقرار می‌باشد یا این جریان بین سایر استانها نیز وجود دارد؟ در این صورت بین کدام استانها قویتر است؟ چرا؟ پاسخ به این پرسشها میتواند راهگشای برنامه‌ریزی برای تمرکز زدایی باشد.

۱-۳- هدفهای مطالعه:

هدفهای این پژوهش عبارتند از:

الف- ارائه مدل رگرسیونی برای عوامل موثر بر مهاجرت داخلی (بین استانها)

ب- مقایسه اثر متغیرهای مختلف بر احتمال وقوع مهاجرت

پ- بررسی تغییر اثر متغیرهای موثر بر مهاجرت در دو مقطع زمانی ۱۳۵۵ و ۱۳۷۵.

ت- بررسی نقش جنسیت در پدیده مهاجرت.

۱-۴- پیش فرضها، محدودیتها و حدود مطالعه:

در انجام پروژه پیش فرضهایی که از مباحث نظری مطرح شده در فصل دوم برخاسته‌اند،

دخیل بوده‌اند. برخی از این به شرح ذیل می‌باشند:

الف- جریان مهاجرت به جنسیت مهاجرین بستگی دارد.

ب- جریان مهاجرت به بزرگی جمعیت مبداء و مقصد بستگی دارد.

پ- با گذشت زمان، شرایط اقتصادی و اجتماعی به گونه‌ای تغییر کرده‌اند که موجب تشدید امر

مهاجرت داخلی شده‌اند.

ت- مهاجرت توسط افراد آزاد انتخاب گر و در پاسخ به شرایط اقتصادی - اجتماعی محیط وقوع

می‌یابد.

بررسی مهاجرت بین استانها، علاوه بر چارچوب نظری، مستلزم دسترسی به اطلاعاتی

بسیاری است که متأسفانه بسیاری از این اطلاعات یا به طور کلی موجود نبوده است یا در برخی از

مقاطع زمانی موجود بوده و در برخی دیگر از مقاطع زمانی موجود نبوده است. به این ترتیب

علیرغم اینکه حضور آنها در مدل ضروری می‌نمود اما به دلیل هدف پژوهش که تغییرات اثر

متغیرها را در طول زمان نیز در بردارد، ناگزیر از مدل حذف گشته‌اند.

از طرف دیگر یکسان نبودن دامنه تعریف داده‌های آماری در مقاطع زمانی مختلف موجب می‌گشت که یکسان بودن قالب تحقیق، کارایی خود را از دست بدهد. برای رفع این مشکل، ناگزیر برخی از داده‌ها حذف گشتند تا داده‌ها، مورد نظر به گونه‌ای یکنواخت بدست آیند. فی‌المثل آمار مهاجرین بین استانها در مقاطع سرشماری ۱۳۵۵ و ۱۳۷۵ متفاوت بوده و در سرشماری ۱۳۵۵ گروه سنی (۳-۵) سال را در بر نمی‌گیرد. برای همین هم گروه سنی مربوطه از بررسیها خارج گردید است.

همچنین این داده‌ها انگیزه مهاجرت و یا طبقه اجتماعی مهاجرین را مشخص نمی‌سازند و این امر با در نظر گرفتن این مطالب که برخی از مهاجرتها به دلایلی از قبیل ازدواج، ادامه تحصیل اعضاء خانواده در مقطع دانشگاه و یا نقل و انتقالات شغلی مانند جابجائی نظامیان و خانواده‌های آنها صورت می‌گیرد، در قدرت توضیح دهنده‌گی مدل اثر منفی می‌گذارد.

این پژوهش تنها به بررسی عوامل پدیده مهاجرت در سطح کلان پرداخته و بررسی نتایج کلان مهاجرت را در بر ندارد. همچنین تنها ۲ مقطع زمانی ۱۳۵۵ و ۱۳۷۵ مورد مطالعه قرار گرفته‌اند و تحولات سالهای بین این دو مقطع به طور مشخص مد نظر قرار نگرفته‌اند.

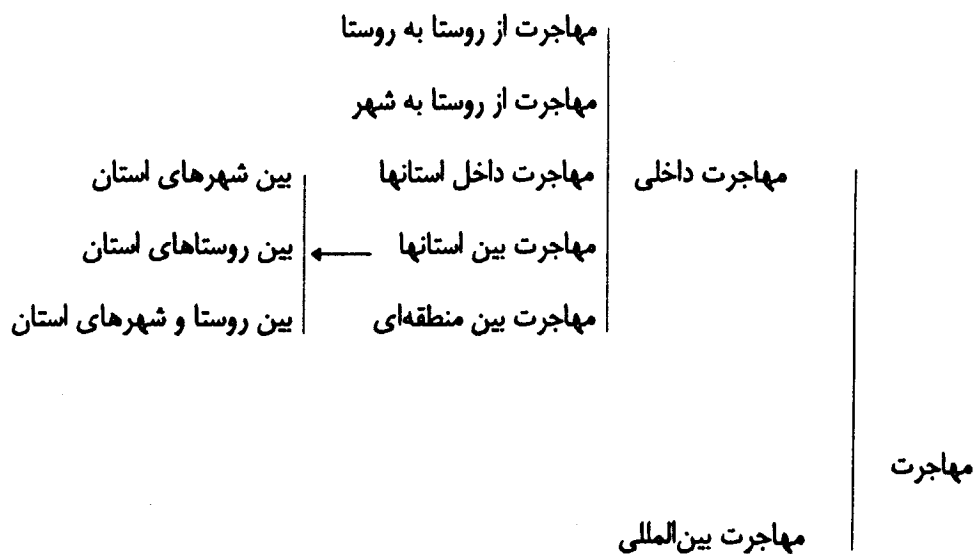
۱-۵- تعریف اصطلاحات مهم:

نخستین واژه‌ای که باید در اینجا آنرا شرح داد مفهوم مهاجر به گونه‌ای است که با داده‌های مورد استفاده در این پژوهش تطابق داشته باشند. مرکز آمار ایران مهاجرت وارد شده را چنین تعریف می‌کند.

آن دسته از اعضاء خانوارهای معمولی ساکن و دستجمعی که شهر یا آبادی محل اقامت خود را در فاصله سالهای ۱۳۶۵ تا ۱۳۷۵ تغییر داده‌اند مهاجر شناخته می‌شوند. استثنائاً آن دسته از اعضاء خانوار که به دلیل تحصیل یا کار در خارج از کشور،

اسارت و مفقودالاثر بودن طی ده سال گذشته مدتی دور از خانوار بوده ولی در زمان سرشماری به خانوار مربوطه پیوسته‌اند، صرفاً به دلایل فوق مهاجر تلقی نمی‌شوند.

به این ترتیب سربازان و دانشجویان که در مقطع زمانی ۱۳۷۵ محل سکونت خود را نسبت به زمان ۱۳۶۵ تغییر داده بودند جزو مهاجرین حساب می‌شوند. واژه دیگری که باید مورد بحث قرار گیرد مهاجرت داخلی است. برای توضیح بیشتر مطلب می‌توان انواع مهاجرت را در نمودار یکم نشان داد:

نمودار یکم - انواع مهاجرت

تفاوت اصلی مهاجرت داخلی و مهاجرت بین‌المللی قطع مرزهای بین‌المللی در مهاجرت بین‌الملل است که موجب می‌شود هزینه‌های اقتصادی و روانی مهاجرت شدیداً افزایش یابد، همچنین محدودیتهای سیاسی (= غیر اقتصادی و غیر اجتماعی) بر این نوع از مهاجرت حاکم است. اما در مهاجرت داخلی، جابجایی مهاجرین فارغ از این محدودیتهای انجام می‌شود. آنچه در این پژوهش مد نظر قرار گرفته است مهاجرت بین استانهاست تا اثرات تفاوت‌های سیاست‌های اقتصادی، دولت در هر منطقه مد نظر قرار گیرد. آقای دکتر حبیب الله زنجانی (۱۳۷۱) معتقد است

که 'جابجایی جمعیت در داخل مرزهای یک کشور و یا حدود و ثغور معینی را مهاجرت داخلی می‌نامند و برای تفکیک آن از رفت و آمدهای روزمره و یا جابجاییهای معمولی نظیر مسافرت و توریسم که جنبه موقت و گذرا دارند، معمولاً آنرا با توجه به تقسیمات کشوری، ویژگیهای قومی و فرهنگی و یا مبدا و مقصد معینی در نظرمی‌گیرند' به نظر ایشان 'نکته مهم در بررسی مهاجرت‌های داخل در کشورهایی که مردم آنها از نژادهای گوناگون و یا از پیروان مذاهب مختلف تشکیل شده و بین آنها وفاق اجتماعی و وحدت و هماهنگی مطلوبی وجود نداشته باشد، تفاوت در مسیرهای مهاجرت آنهاست. آنچنانکه ممکن است منطقه و یا مناطق خاصی از یک کشور برای پیروان یک مذهب و یا افراد متعلق به نژاد خاصی منطقه مهاجر پذیر و برای گروه‌های دیگر مهاجران و سپس برای به دست آوردن آگاهیهای لازم درباره ویژگیهای جمعیتی، فرهنگی و اقتصادی آنان صورت می‌گیرد. در این مطالعات شناخت مبدا و مقصد مهاجران و طول مدت مهاجرت نیز از اهمیت و ضرورت خاصی برخوردار است. در مواردی جریانات مهاجرتی کوتاه مدت با مهاجرت‌هایی که افراد در دوره دراز مدت و مخصوصاً در طول عمر انجام می‌دهند متفاوت است و حتی در شرایطی در جهت عکس هم جریان می‌یابد. ... هم اکنون برخی از استانهای مهاجر فرست دهه ۱۳۳۰ به مراکز مهم جذب جمعیت تبدیل گشته و مهاجرتی را از استانهای مهاجر پذیر قبل به سوی خود روانه کرده است. بررسی علل تغییر جریانات مهاجرتی مخصوصاً هنگامی که به صورت خودبخودی و مستمر صورت گیرند، موجب شناخت بهتر عوامل دافعه و جاذبه جمعیت شده و می‌تواند به عنوان راهنمایی در تدوین سیاستهای مربوط به توزیع منطقی جمعیت در کشور مورد استفاده قرار گیرد.

۱-۶- معرفی بخشها و فصول پایان‌نامه:

در فصل دوم گزارشی اجمالی از تئوریهای مطرح شده در خصوص پدیده مهاجرت داخلی و همچنین پژوهشهای تجربی انجام شده در مورد مهاجرت بین استانها در ایران و سایر کشورها ارائه می‌گردد. در فصل سوم ضمن معرفی مدل‌های مورد نظر، متغیرهای مربوطه نیز معرفی

می‌گردند، در فصل چهارم نتایج حاصل از اجرای مدل و بررسی داده‌ها ارائه شده و در فصل پنجم ضمن ارائه خلاصه مطالب، به نتیجه‌گیری پرداخته و پیشنهادهایی هم برای پژوهش‌های آتی مطرح خواهد شد.

فصل دوم:

۲- بازنگری متون مربوط به تحقیق و پژوهشهای پیشین

۲-۱- نظریات موجود:

مهمترین نظریه‌ای که در اواخر قرن ۱۹ و اوائل قرن بیستم مورد توجه محافل علمی قرار گرفت نظریه جذب و دفع بود که توسط راونشتاین (۱۸۸۹-۱۸۸۵) و ردفورد (۱۹۲۹) ارائه گردید (Ravenstain, 1889 and Redford 1926) بر اساس این نظریه عوامل اقتصادی اجتماعی و فیزیکی نامناسب در یک مکان موجب می‌گردد که افراد محل زندگی خود را ترک کرده و به مکان دیگری که از نظر اقتصادی، اجتماعی و فیزیکی در شرایط بهتری هستند نقل مکان کنند. در رابطه با این نظریه بررسی عقائد چند تن از بنیان گذاران و مدافعین آن ضروری به نظر می‌رسد.

نظرات راونشتاین

راونشتاین در سال ۱۸۸۵ مقاله معروف خود را در مورد قوانین مهاجرت انتشار داد و در سال ۱۸۸۹ بر اساس اطلاعاتی که از بیش از بیست کشور جهان به دست آورده بود نسبت به آن قوانین تجدید نظر کرد. قوانین وی در مورد مهاجرت مبتنی بر ۷ اصل است که معمولاً ۵ اصل اول آن مورد قبول عام می‌باشد. این اصول عبارتند از: (Ravenstain, 1885 and 1889)

الف- مهاجرت و مسافت: براساس نظر راونشتاین اکثر مهاجرین مسافت کوتاهی را طی می‌کنند و با افزایش مسافت میزان مهاجرت کاهش می‌یابد. به عبارت دیگر میزان مهاجرت با فاصله رابطه عکس دارد.